

АТРИБУТИ НАСИЛЛЯ

У статті на основі субстанційного підходу розкривається зміст поняття "насилля", визначено основні атрибути насилля: примус, соціальна стигматизація, нанесення фізичної, психічної чи / та моральної шкоди. Визначено, що примус не передбачає кінцевого підкорення волі, а лише спрямування дії на неї; нанесення шкоди є необхідною умовою визначення певної дії як насилля.

Актуальність. У сучасному науковому та суспільно-політичному дискурсі дедалі утверджується думка про поділ історії на насильницьку (до кінця XX століття) та ненасильницьку (від кінця XX століття дотепер). Цей якісно відмінний етап історії пов'язується з утвердженням демократичних устоїв на противагу політики насилля. А відтак проголошується думка, що військова агресія стала менш дієвим інструментом для розв'язання політичних конфліктів, поступаючись економічним, соціальним, дипломатичним та культурним інструментам. Утім уже на початку XXI століття практика політичної боротьби, яка знайшла своє вираження у кривавих актах насилля, зокрема терористичний акт 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку та військові кампанії США у відповідь, поставили під сумнів теоретичні розмірковування науковців. Події ж останніх років (анексія Росією Криму і збройне протистояння на Донбасі та в Сирії) вказують на повернення в міжнародну політику відкритих форм насилля.

Сучасні глобалізаційні процеси актуалізували необхідність гуманітарних наук переосмислити сутність та вивчити нові прояви соціального феномена насилля. Насилля дедалі набуває глобального характеру, про що свідчать масштабні терористичні акти у США та країнах Євросоюзу як реакція на локальні військові протистояння, які відбуваються в ісламських країнах за участю збройних сил Заходу. У суспільній свідомості донині не вироблена ефективна система запобігання виявам насилля та їх подолання як під час структурних соціальних трансформацій (напр., у сучасній Україні), так і в період відносної соціальної стабільності (напр., бунти молоді з передмість Парижа в 2005 р., бунти афроамериканців у Фергюсоні в 2014 р.).

Незважаючи на актуальність цієї проблеми, у науковій літературі немає єдиного підходу до визначення поняття "насилля", його сутності та основних характеристик. **Метою** статті є виявлення і характеристика атрибутивних ознак насилля.

Виклад основного матеріалу. Проблема насилля була і залишається актуальним предметом дослідження як у філософських науках, так і в багатьох інших, які охоплюють соціогуманітарну сферу життя. Зокрема аналізується насилля як соціальний феномен, форми та принципи його реалізації. Також предметом наукових розвідок зарубіжних та вітчизняних науковців є супутні до насилля феномени: війна, терор, примус, агресія. У цьому контексті варто зазначити, що проблема насилля розкрита в енциклопедичних статтях В. Нестеренка, Є. Плімака, М. Степанянца та ін. Здійснюються спроби системного аналізу цього явища та форм його проявів у міждисциплінарній площині, зокрема в колективних монографіях "Насилля: тенденції, структури, проблеми аналізу" (за ред. В. Гайтмейєра та Г.-Г. Зьоффнера), "Міжнародний довідник з насилля" (за ред. В. Гайтмейєра та Дж. Хейгана), "Насилля: міждисциплінарний довідник" (за ред. К. Гудеуса та М. Кріст). Розкриваються також різні аспекти прояву насилля. Серед сучасних досліджень варто виокремити аналіз насилля як фактора еволюції, його ролі в історії, а також принципів терпимості та ненасилля, здійснений В. Красіковим, насилля як фактора історичного процесу – Р. Ібрагімовим, насилля на сучасному етапі розвитку суспільства в контексті цивілізаційних перспектив – П. Імбушем. Безперечно, важливим науковим здобутком для дослідження різних аспектів вияву насилля є визначення змісту та форм насилля, а також ролі волі як його інструмента в контексті дослідження проблем війни Г. Гофмайстером, виявлення економічного, політичного, соціокультурного та психологічного коріння насилля А. Дмитрієвим та І. Залісіним, спроби комплексного аналізу соціального насилля Я. Гілінським та фізичного Я. Ф. Реємтсмом. Роль індивідуального у здійсненні соціального насилля крізь призму взаємовідношення агресивності людини та насилля розкривається К. Валем та А. Налчаджяном. Проблема насилля стала предметом дослідження вітчизняних науковців. Насилля як предмет філософських рефлексій розкрито в працях В. Остроухова. Особливості здійснення насилля у XX столітті та аналіз сучасних пошуків шляхів його подолання є предметом монографії П. Сауха "XX століття. Підсумки". Різні аспекти вияву соціального насилля розглядаються і в дисертаційних дослідженнях українських філософів, зокрема їх авторами осмислено роль насилля під час воєн в історично-цивілізаційному зрізі (В. Мандрагеля), насилля в інформаційному суспільстві (Д. Метілка), проаналізовано форми політичного насилля (А. Боброва).

У своїх попередніх роботах ми запропонували використання субстанційного підходу до визначення цього поняття [8; 9]. Відповідно до нього насилля визначається як суспільні відносини, у яких одні індивіди чи соціальні групи та класи застосовують до інших примус, спрямований

на їхню волю, завдають фізичної, психічної чи моральної шкоди іншій особі шляхом застосування сили чи погрози її застосування з метою спонукати об'єкт впливу до визначеної поведінки, до певних дій, а також стигматизований суспільством як "необхідне" та водночас "небажане" застосування сили [8, с. 247]. Атрибутами насилля, виходячи з цього визначення, виокремлено примус, соціальну стигматизацію, нанесення фізичної, психічної чи / та моральної шкоди. Розкриємо зміст кожного із зазначених атрибутів.

Поняття "примус" у філософських словниках, як правило, залишається поза увагою, але соціальна роль примусу аналізується у філософії права та соціальній філософії в контексті проблем функціонування правової системи, реалізації законів, здійснення державної влади. Примус у цьому контексті розуміється як "зумовлена кимось або чимось необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання; натиск, обумовлений законом" [7, с. 940]. У соціально-філософському аспекті примус Н. Амельченко та Ю. Шейко трактують як "створення таких умов для іншого члена суспільства, за яких він не має іншого вибору, крім як виконати певну послідовність дій, визначених суб'єктом примусу" [1, с. 3]. Вірменський психолог, філософ А. Налчаджян у контексті дослідження агресії аналізує співвідношення примусу й насилля, наголошуючи на етичному аспекті першого. Він визначає примус як насилля, мета якого користь для об'єкта такого соціального впливу, хоча може виражатися і в агресивних формах [6, с. 157]. Цікавим, на нашу думку, є визначення ролі примусу в насиллі В. Беньяміном, який вказував, що воно є засобом досягнення правових цілей. Цей атрибут відображає правопідтримуючу функцію насилля [12, с. 186–187]. Досліджуючи примус у контексті поширення релігії, П. Бейль наголошував на легітимації будь-яких форм насилля на основі визнання в суспільній свідомості факту володіння істинним знанням і права його реалізовувати в соціальній практиці суб'єктом насилля. Так, французький філософ зазначав, що найзрозуміліший зміст, у якому можна розуміти закон примусу, полягає в тому, що "будь-хто може користуватися тими формами насилля, які справляють найбільші враження в країні, де він проживає, він повинен здійснювати насилля над тими, кого вважає такими, що не стоять на неправильному шляху" [2, с. 331–332]. Такий підхід, зрозуміло, обмежений лише однією інституцією суспільства, може бути застосований і до інших інституцій та систем (економічної, політичної, культурної тощо). Установлені в кожній із соціальних систем норми та правила завжди піддаються критиці і / або частково, або в цілому можуть заперечуватися окремим індивідом чи групою осіб. Примус є одним із інструментів реалізації соціальних норм. Важливо зазначити, що примус, на відміну від шкоди як атрибуту насилля, не передбачає кінцеве підкорення волі, а лише спрямування дії на неї. Аналізуючи проблеми

права та неправа, примусу та злочину Г. Гегель вказував, що до людини як до живої істоти можна застосувати примус, підкорюючи владі інших її фізичну і взагалі зовнішню сторону, але свободна воля в собі і для себе не може бути примушена, оскільки вона не відступає від зовнішнього, в якому її утримують, чи від уявлень про нього [3, с. 141]. Відтак для здійснення примусу, спрямованого на волю людини, необхідне бажання об'єкта, тобто примусити можна тих осіб, які самі виявляють бажання, щоб їх примусили. Поняття "примус" дозволяє розкрити характер взаємовідношення "сили" й "насилля". Оскільки кожен об'єкт насилля володіє певною силою, яка протидіє будь-якому впливу на нього, то примус як атрибут насилля постає такою силою, яка не знищує силу об'єкта, а перенаправляє її у бажаному для суб'єкта спрямуванні, переключає його енергію з одного виду на інший. Тобто основна задача насилля є не стільки фізичне знищення об'єкта, скільки вплив на його діяльність, спонукання до конкретних дій у бажаному для суб'єкта напрямі, відповідно до вмотивованої останнім необхідності. Нездатність же суб'єктом насилля здійснити зазначений вплив заперечує як його легітимність, так і функціональну здатність інституції, в межах якої воно застосовується. Ця загроза може вирішуватись або взаємним заміщенням суб'єкта і об'єкта насилля, або фізичним знищенням об'єкта.

Одним із атрибутів насилля є нанесення чи загроза нанесення психічної та / чи фізичної шкоди об'єкту, на який воно спрямоване. Варто виокремлювати фізичну шкоду та морально-психологічну. Якщо перша позначається спрямуванням насилля на тіло людини, то друга – на емоційно-вольову складову. Проблемним для кваліфікування насилля у результаті аналізованої силової дії є визначення факту заподіяння йому навмисної чи ненавмисної шкоди. Якщо фізичну шкоду можуть встановити експерти-лікарі за наявності в особи чи групи осіб травм, синців, гематом, то виявлення психічної значною мірою залежить від індивідуальних особливостей та здібностей людини сприймати та відображати оточуючу дійсність, тобто від рівня (порогу) вразливості. Для однієї особи найменша силова дія, спрямована на неї та її життєвий світ, може завдати психічної шкоди, у той час як іншою така сама дія може сприйматися як даність і блокуватися психозахисними реакціями. Враховуючи, що, як наголошує Г. Кіреєв, "насилля існує там, тоді й оскільки, де, коли й постільки має місце присвоєння, пригнічення, підкорення волі суб'єкта, панування над нею" [4, с. 103], варто визначити параметром віднесення дії до насилля спрямованість на волю об'єкта, що саме по собі є загрозою нанесення шкоди. Не кожна дія, яка наносить шкоду, може бути насиллям, але водночас вона такою може стигматизуватися залежно від соціальних норм та правил конкретного історичного соціуму, залежно від визнання її таким об'єктом, на який вона

спрямована. Т. Хомич, наголошуючи на тому, що зведення насилля до шкоди не відповідає його суті та не відмежовує його від суміжних понять, наводить приклад, за яким за цією логікою дії лікаря, спрямовані на порятунок життя людини, операція, повинні повністю підпасти під визначення насильства, адже він своїми діями наносить шкоду організму іншої людини [11, с. 3]. Але, заперечуючи певною мірою автору, відзначимо, що, як не дивно, дії лікаря дійсно можуть визначені як насилля за умови стигматизації їх або нормами конкретного історичного соціуму, або нормами культури, субкультури, світоглядними установками. Наприклад, лікарські експерименти Леонардо да Вінчі засуджувалися офіційною церквою в його епоху, для мусульманської культури є гріховним вживання ліків на основі спирту, а низка релігійних організацій забороняє своїм прихильникам певні види лікарської допомоги або виступають за повну відмову від неї. Таким чином, нанесення шкоди є необхідною, але не єдиною умовою визначення певної дії насилля, вона повинна розглядатися в контексті конкретних історичних умов з урахуванням її стигматизованості.

Аналіз соціальної стигматизації як атрибута насилля попередньо потребує розкриття змісту поняття "стигматизація", оскільки воно введено в науковий обіг лише в 60-х рр. XX ст. і на сьогодні його вживання в дослідженнях, передусім у сфері соціальної психології, носить у певній мірі суперечливий і неоднозначний характер. Поняття "стигма", яке походить з давньогрецької мови, дослівно означає "тавро", "випалена рана" і завжди мало соціальний зміст, оскільки ці позначки на тілі, а згодом таврування замінювали нашивками на одязі, вирізняли відповідний соціальний статус маркованих. Нині стигма розуміється як певна якість чи ознака індивіда, яка визначається іншим індивідом як неприйнятна, негативна, неприємна [5, с. 149]. Стигма є тим, що на даний момент не відповідає актуальним соціальним цінностям і суперечить принципам та світоглядним настановам суб'єкта маркування.

А стигматизація, відповідно, визначається як "упереджене, негативне ставлення до окремої людини або групи людей, пов'язане з наявністю у неї / них якихось особливих властивостей або ознак" [10, с. 340]. Польська дослідниця Е. Чиквін окреслює такі типові для сучасного суспільства стигматизовані соціальні групи та спільноти як безпритульні, безробітні, національні, релігійні, сексуальні меншини, інваліди, пацієнти психіатричних лікарень, засуджені, алкоголіки та наркомани [13, с. 9]. Особливістю "маркування", як вважають представники теорії стигматизації чи таврування (зокрема, Говард Бекер, Едвін Лемерт і Кай Еріксон), є те, що єдиною відмінністю між стигматизованою групою, наприклад, злочинцями та іншими членами суспільства вважається загальноприйнята оцінка. Тобто за їхньою логікою, злочинці – це ті, кого

піймали, а сам по собі вчинок не є кримінальним або некримінальним [10, с. 336]. Відтак на перший план стигматизація ставить соціальні оцінку та реакцію на подію чи групу осіб. Такий підхід дозволяє вийти за межі предметного поля винятково соціологічних та психологічних наук, у яких аналізується насамперед специфіка діяльності стигматизованих соціальних груп чи окремих індивідів. Акцентування уваги на соціальній оцінці, відображеній у суспільній свідомості, дозволяє у межах соціальної філософії вивчати і стигматизовані соціальні явища, одним з яких є насилля.

Щодо соціальної стигматизації як атрибута насилля, то він передбачає фіксування в суспільній свідомості характеристики конкретних дій як "насилля", визначаючи їх водночас як "небажані" та "необхідні". Саме з соціально-політичними процесами К. Валь пов'язує появу нових конотацій у тлумаченні поняття "сила", що згодом було зафіксовано у понятті "насилля", уже якісно відмінного від попереднього. Революції та громадянські війни, на його думку, актуалізували необхідність кожній із сторін протистояння визначити свої дії як необхідні й відповідні до дій опонента. А відтак дії супротивника "маркувалися" як насилля, у той час як власні агресивні дії – як захист [14, с. 11]. Водночас у результаті перенесення соціально "небажаної" якості насильника як стигми на відповідних осіб чи соціальних груп, інша група ілюзорно звільняється від наявності таких ознак у них самих, тобто в суспільній свідомості формується уявлення, що цією ознакою володіє Інший, реалізовується формула "Ворог не я, а він" [5, с. 149]. Така тенденція до визначення змісту поняття "насилля" утвердилася в етико-правовому науковому полі. Тут номіналізація дії чи явища насиллям прямо залежить від суб'єкта, перед яким поставлена задача соціальної стигматизації ("маркування"). Таким суб'єктом, як правило, є уповноважені відповідними інституціями особи, групи чи організації (правові органи, релігійні та політичні організації, ідеологи тощо). Відтак будь-яка силова дія з боку певних осіб, груп, та / чи організацій ними може "маркуватися" як насилля з метою подальшої заборони їх діяльності взагалі, тобто як "небажана". Але подібна стигматизація може бути спрямована і проти влади. У контексті дослідження проблеми легітимності насилля В. Беньямін зазначав, що насилля є активною поведінкою індивідів, груп, спільнот, спрямованою на реалізацію їх прав, для руйнування існуючого правопорядку, дозволена їм цим же правом, або такого ж спрямування пасивна поведінка у формі шантажу [12, с. 72]. Таким чином, їх силові дії стигматизуються як допустиме, або необхідне насилля. З одного боку, таке маніпулювання поняттям "насилля" має на меті функціональне збереження соціальної стабільності, з іншого – є політичним інструментом для боротьби з опонентами. І хоча здається, що загалом цей підхід акцентує увагу на

формальному вияві насилля як соціального феномена, а не змістовному, визначення соціальної стигматизації атрибутом насилля дозволяє показати взаємодію "необхідного" і "небажаного", зафіксованих у суспільній свідомості в конкретній історичній перспективі самим джерелом соціального розвитку. Нині спостерігається, окрім політичної обґрунтованості стигматизації насилля, тенденція до домінування економічної. На цьому наголошував німецький учений Георг Елверт, який увів у науковий обіг поняття "ринок насилля" на позначення економічно вмотивованої соціальної системи насилля.

Висновки. Насилля є видом суспільних відносин, у яких одні індивіди чи соціальні групи та класи застосовують до інших примус, спрямований на їхню волю, завдаючи фізичної, психічної чи моральної шкоди іншій особі шляхом застосування сили чи погрозою її застосування з метою спонукати об'єкт впливу до визначеної поведінки, до певних дій, а також і стигматизований суспільством як "необхідне" та водночас "небажане" застосування сили. Атрибути насилля: примус, соціальна стигматизація, нанесення фізичної, психічної чи / та моральної шкоди. Примус як атрибут насилля постає такою силою, яка не знищує силу об'єкта, а перенаправляє її у бажаному для суб'єкта спрямуванні, переключає його енергію з одного виду на інший. Нанесення шкоди не має фізичних параметрів ідентифікації, а розглядається у контексті конкретних історичних умов із урахуванням її соціальної оцінки. Соціальна стигматизація передбачає фіксування у суспільній свідомості характеристики конкретних дій як "насилля", визначаючи їх водночас як "небажані" та "необхідні".

Список використаних джерел та літератури

1. Амельченко Н. А. Співвідношення влади, примусу та насильства в сучасних теоріях влади / Амельченко Н. А., Шейко Ю. О. // Наукові записки НаУКМА. Серія Політичні науки.— 2009.— Т. 95.— С. 3–8.
2. Бейль П. Философский комментарий на слова Иисуса Христа: "Заставь их войти", где доказывается посредством многих очевидных доводов, что нет ничего более отвратительного, чем обращение, достигаемое посредством насилия, и где опровергаются все софизмы сторонников насильственного обращения, равно как и апология преследования, которую дал святой Августин / Бейль // Бейль П. Исторический и критический словарь .— М. : Мысль, 1968.— Т. 2.— 1968.— С. 265–342.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Гегель ; пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц].— М. : Мысль, 1990.— 524 с.— (Филос. наследие).
4. Киреев Г. Н. Сущность насилия / Г. Н. Киреев.— М. : Прометей, 1990.— 110 с.
5. Кнуф А. Стигма: теория и практика / А. Кнуф, Л. А. Єопов // Знание. Понимание. Умение.— 2006.— № 2.— С. 149–153.
6. Налчаджян А. Агрессивность человека / А. Налчаджян.— СПб. : Питер, 2007.— 736 с.

7. Насилля // Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.— К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2002.— С. 940.
8. Слюсар В. М. Деякі зауваження до визначення поняття "насилля": соціально-філософський аспект / В. М. Слюсар // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць.— 2015.— № 98.— С. 245–248.
9. Слюсар В. Особливості використання субстанційного підходу в наукових дослідженнях / Вадим Слюсар // Українська полоністика.— 2014.— Вип. 11.— С. 186–193.
10. Смирнова М. Актуальність проблеми стигматизації в сучасних суспільних процесах / Марія Смирнова // Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації.— 2014.— Вип. 16.— С. 332–342.
11. Хомич Т. М. Поняття насильства і примусу та їх співвідношення / Т. М. Хомич // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право".— 2012.— № 2 (6) : [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12kmtys.pdf>.
12. Benjamin W. Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt / W. Benjamin // Benjamin W. Gesammelte Schriften (unter Mitw. von Theodor W. Adorno und Gershorn Scholem, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser) / W. Benjamin.— Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1972.— — Band II. 1.— 1991.— S. 179–204.
13. Czykwin E. Stygmat społeczny / Elżbieta Czykwin.— Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.— 456 s.
14. Wahl K. Aggression und Gewalt ein biologischer, psychologischer und sozialwissenschaftlicher Überblick / Klaus Wahl.— Heidelberg : Spektrum Akademischer Verlag, 2009.— 201 s.

Wadym Slusar. Atrybuty przemocy.

W artykule na podstawie podejścia substancyjnego przedstawiono treść pojęcia "przemoc", wyznaczono podstawowe atrybuty przemocy: zmuszenie, stygmatyzacja społeczna, zadośćuczynienie cierpień fizycznych, psychicznych lub / i moralnych. Wyznaczono, że zmuszenie nie przywodzi do ostatecznego złamania woli, tylko skierowanie akcji na nią; zadośćuczynienie cierpień jest niezbędnym warunkiem definiowania pewnego rodzaju działalności jako przemocy.

Vadym Sliusar. Attributes of Violence.

The paper using substantial approach reveals the meaning of "violence", the main attributes of violence, coercion, social stigmatization, causing physical, mental and / or moral damage. It is determined that coercion does not provide bending to one's will, it only focuses on it. Causing damage is a prerequisite for defining certain acts as violence.